

Данашњи развој Православне цркве

TIMOTHY WARE, THE ORTHODOX CHURCH, Penguin Books, 1967
(Prvo izdanje 1963) str. 352

Може да изгледа да то није у природи Православне цркве да се у њеном оквиру постављају питања до које границе њени „циљеви и начин рада могу да охрабре.... њене чланове да рескирају подузимање нових путева у достизању хришћанских вредности када традиционални облици рада почињу да изгледају мртви или неефикасни? Међутим, бар у формалном смислу то се питање за нашу Цркву ипак намеће. Намеће нам се на првом месту због тога што се у овом нашем времену огромних промена, не само физичких услова нашег живота и рада, већ и појмовних облика нашег истраживања. Поставља се и питање језика у разумевању „крајњих норми“ човекове заинтересованости у погледу осмишљања или разлога његовог напора у изграђивању или успелијем организовању своје заједнице, јер се поставља и питање колико се разуме језик или појмови са којим се Православна црква служи вековима, у поднебљу једне јако учвршћене традиције, која многим баш због те њене чврстине изгледа неефикасна и застарела и због чега би нам се онда и наметало горње питање; јер уколико се оно не намеће директно самим члановима Православне цркве намеће се оним који су изван ње, а који спет имају велики утицај на савремене тежње или њихово обликовање, јер улажу огроман племенит напор у изграђивању савршенијих облика живота, а нису чланови Православне цркве, већ само са једном доследношћу истражива истине окрећу се њеном учењу и њеном наслеђу са циљем колико се могу и њом послужити у свом напору рада. Припадник Православне Цркве, који дубоко верује у истинитост њених догмата и њене праксе, мора да има на уму то, што је на првом месту и учење његове Цркве, да је историја „развоја искупљења“ у чији план улази и развој не само човекових духовних тежњи, већ обавезно и неодољиво, прогрес науке и напредак нашег економског организовања живота; то је хришћански поглед на свет — питање целине, у шта наравно улази и једно отворено и на крају метафизичко истраживање, са чим се у ствари и завршава и сав наш научни и економски прогрес.

Не можемо онда занемарити у историји „развоја искупљења“ све оно што није „православно“, нити пак одсећи Православну Цркву од те историје која није њена. Свест о овој немогућности изолованости јесте једна од највиших и најпозитивнијих црта нашег времена. Истина не смемо бити неправедни према свим прошлим генерацијама од осипвања Цркве да нису били свесни потребе јединства; али, практично, у прошлости бар комуникациона средства нису била тако и толико развијена да олакшају те тежње ка универзалности и јединству, којима ми данас располажемо. Јер, када су у питању комуникациона средства несумњиво да смо ми у далеко срећнијем положају; али и ми осећамо сву тежину, као и све прошле генерације, „прогреса кроз сукобе ка вишем јединству“. Јединство света, његово остварење, кажемо да је један од главних проблема нашег времена; али ако мало боље загледамо у проблематику Цркве, од њеног почетка, лако

откривамо да је тај проблем исти данас као и у време појаве хришћанства. Знамо колико су хришћани од својих првих дана били заинтересовани за остварења једног слободног друштва, у миру и јединству. Међутим, из историје Цркве видимо колико су стално Њен напредак пратила и различита мишљења, вема разнолики погледи, различито схватање дисциплине, ривалство појединих географских подручја са својим главним градовима, што је све разбијало Њено јединство; тако да услед свег огромног напретка има нешто што нас стално прати — на првом месту та подељеност и различитост у разумевању многобројних питања, па и у погледу јединства Цркве. Те су разлике и данас огромне упркос све могућности бржег комуницирања и сазнавања својих разлика и потребе за јединством.

Једна од огромних благодати за Православну Цркву јесте баш то — савремено стање светског друштва, брза комуникациона средства, огромни покрети маса, како би Толстој рекао, од Истока на Запад и од Запада на Исток, јер је та, назовимо је, огромна револуција покретљивости дала могућност Православној Цркви да се ослободи своје самозатворености, зашто би изгледа, са формалне стране, могла да буде оптужена, или за изолованост „православних“ изван савремених текућих светских проблема и њихових решења.

Шта је Православна Црква у дубинама свога постојања, шта је то што је толико чврсто угврђено у Њој, шта је то што она има или носи у себи за све људе као своју помоћ историји људског искупљења или спасења од човекове несавршености? Шта је то што је суштинско у најдубљим искуствима Њеног чувања истина Откривања? У оквиру ових питања несумњиво да се поставља и питање „једне свете и саборне Цркве“, њеног континуитета као видљиве Цркве, како да буде у својој универзалности и чистоћи учења откривена свету? То је ствар напора и труда православног богослова. Изван кругова Православне Цркве ми често чујемо православно потврду да Црква није нешто што ми можемо и треба да организујемо, већ да Она постоји и да је наш задатак да је само откривамо, да сазнајемо Њено присуство.

Нажалост, као што у различитим деловима света, у различитим културним и социјалним поднебљима, најчешће и веома различите слике о самој природи човјека, у чему се разликујемо често и у једном и истом ужем и породичном кругу, тако исто и у погледу слике о природи Цркве још се дискутује или не прихвата истина Њене откривености, или се не распознаје свуда као таква. То је опет ствар напора и рада, отворености нашег ума да разумемо истину или савлађујемо своју перазвијеност. Кажемо да уједињени напори предстарају један уједињени циљ. Потребан је огроман рад од православних богослова у том погледу. То није потребно ни истицати. Али, извесни садашњи изрази живота и рада у Православној Цркви посебно захтевају да се ипак то признаје као потреба и да се то и наглашава. Јер православно богослов тек је од скоријег времена суочен са опозицијом једне интелектуалне класе света православног подручја, рационалистичким расположењем и сумњом. Тако да су православни богослови коначно ипак приморани да одговарају на неубичајена питања о изгледима нових путева за остварење хришћанских вредности, да интелектуално брани оно што се интелектом коначно ипак не може да разуме, да указује на рационалне основе православног вероисповедања, у чему је суштина њеног служења човеку и у овом данашњем, тако званом, модерном друштву.

Традиција у том погледу у Православној Цркви није велика. Православни су веровали, и данас верују, једном врстом сазнања које би могли, уколико се послужимо модерном логичком анализом, да назовемо „основним сазнањем“, тј. сазнањем које не тражи оправдање у нечем другом до у својој сопственој вери, њеној догматици. То је она основна, базична, вера која не тражи своје оправдање у другим тврђењима, назовимо их спољним; или, суштинска традиција православног веровања лежи у чињеници веровања у истину као базичну, основну, која се прима на поверење, јер се дубоко осећа као логична истина човекове природе; једном речју у истине Православне Цркве се не верује зато што постоје неке друге истине које их оправдавају; већ неком врстом логичког инстинкта члан Православне Цркве је живео вековима са догмама своје Цркве као са истинама које није било потребно оправдавати као истинито веровање појмовним или рационалним оправдањима интелекта, већ усвајати логиком потребе своје природе.

Ово нарочито долази данас до израза када се догмама и начину веровања у Православној Цркви обраћају и они који су одгајени у другој вероисповедној традицији, а у поднебљу хришћанства. То су погледи других на наш начин веровања и његов догматски систем. То има данас посебан значај и поред тога што је тих покушаја раније такође било доста. Али пример, који смо одабрали да прикажемо, једну добро написану историју живота и учења Православне Цркве, од једног Њеног новог члана који јој је пришао по свем слободном расположењу, после студије Њеног учења, јесте један пример који може послужити као одговор на сва питања која данас било у својим интелектуалним круговима постављамо, у сумњи колико нам је наша Црква још потребна, или која постављају и они који су изван наше Цркве. То је Тимоти Вер, млад православни јеромонах, по националности Енглец, образован у Оксфорду, рођен 1934. Православној цркви је приступио 1958. а 1966. рукоположен је за свештеника; одлично познаје живот Православне Цркве, нарочито монашки живот православних манастира по Египту и Палестини, а нарочито Св. Гори, где је и провео извесно време; плод овог његовог студиског путовања и живота међу православним јесте и ова добра и необично корисна студија: „ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА”. Издање ове студије је приредило једно од најпознатијих светских издавачких предузећа „Felicap Books”, чија издања никада нису мања од неколико десетина хиљада примерака. Пре свега и на првом месту треба да кажемо да је светска јавност у ствари тек сада добила једну озбиљну а необично информативну студију о Православној Цркви у њеној целини, са прегледом историје наше Цркве од Њеног почетка до Њене данашње борбе и службе свету.

Ову су историју препоручили и са њом били упознати у току њеног писања најистакнутији данашњи живи православни богослови, који живе у Западној Европи или Америци; међу њима је на првом месту истакнуто и име проте Ђ. Флорофског. Што ову књигу још више чини аутентичном и препоручује је целокупним православном свету, а нарочито оним који би желели да се упознају са животом и радом Православне Цркве, не само у прошлости већ и Њеним садашњим стањем и ширењем.

Међутим, разлог због чега овде приказујемо ову историју јесте далеко важнији, ако тако можемо да се изразимо. Ово је студија тако написана да нам открива нешто што можда ни сам њен аутор није намерно желео да истакне, са једном вероисповедном логиком припадања или оправдања свога избора да приступи Православној цркви и постане један од њених истакнутих богослова. Њен сведок у савременом свету чије комуникације траже да све буде осветљено на најбоље могућ начин, што приступачније за распознавање и употребу, у чему је о. Калист (то му је монашко име) веома успео; јер је тако написана да заиста разоткрива ону непосредност живота и рада Православне Цркве чијим члановима није потребно оправдање основних поставки њихове вере, неким другим логичким поставкама или анализама, до потреба самог логичког и стварног живота у одбрани истине учења Цркве у оној непосредности веровања које само себе оправдава. Као православни тако осећамо ову студију; а с друге стране за све друге о. Калист указује на огромну вредност присуства Православне Цркве међу западним хришћанима, јер се православни међу њима појављују у најпотребнијем моменту, моменту појачане тежње за јединством Цркве, при чему су као православни сведоци у могућности да „отворе свеже токове мисли и укажу на већ дуго заборављена решења старих тешкоћа”. Било је и раније, каже нам о. Калист, на Западу људи чији погледи или поимања хришћанства нису била везана за Кентебери, Женеvu или Рим, али ти су гласови били „глас вапијућег у пустињи”, што данас већ више није тако. Процес спућења, који је трајао девет столећа, не може се брзо савладати, али почетак савлађивања је већ предузет.”

Оно што чини ову историју необично стварном, пожељном и необично пријатном за читање јесте и њена објективност; можда се и осећа да је њен аутор човек који јој је пришао, који ју је открио за себе, али чији појмови и начин посматрања носе у себи и нечег што је још спољње; међутим, када се износе чињенице из њене историје, било када је у питању Њено учење или Њен живот и борба, Њен војујући дух, када се ребају, искрено и објективно дате, сведоче саме за себе један тријумф и једну логику истине којој није потребно, као што смо рекли, ништа спољње за оправдање њених истина. Пре свега када је у питању Њено учење, постанак тога учења, Њени сабори, сведочи о Њеном интегритету и доследности слу-

жења до таквог степена да се Њена пракса рада може узети и данас као упутство логике рада и организовања људских послова:

У Православној Цркви посебан значај је увек даван саборима Цркве, јер се верује да је Сабор главни орган којег Бог бира да преко њега руководи својим народом... тако да у... Цркви нема диктаторства ни индивидуализма, већ у Њој влада хармонија и једнодушност; људи остају слободни али не изолирани. Они су уједињени у љубави, у вери, у заједници Светих тајни. На једном сабору ова се идеја хармоније и слободног једномислија може да види како ради у пракси. На једном истинском сабору ниједан поједини члан не може да наметне своју личну вољу осталима, већ се свакако консултује са сваким, и на овај начин сви слободно постижу „исти ум“. Један сабор је живо отелотворење суштинске природе Цркве.

Ретко ћемо у некој историји Православне Цркве наћи, са толико прецизности и јасности, концизно и необично информативно, изложено учење Православне Цркве, али исто тако и све друге аспекте њеног живота и рада од њеног почетка до данас, на пример:

у току само последњих тридесет година, од 1918. до 1948., више је православних хришћана изгубило животе за своју веру него што је пострадао у току прва три века од времена Христовог распећа... због чега је први период хришћанске историје, од празника Педесетице. Духова, до преобраћања у хришћанство цара Константина од посебног значаја за савремено Православље...

Ова историја је у ствари једна сажета целокупна историја Православне Цркве за коју не постоји могућност да у оваквој целини буде написана, од њених првих дана, до данас, са пуном историјском објективношћу исто тако, ни у једној православној источној земљи. Било би од велике користи превести је на наш језик. Јер носи у себи извесну свежину сагледања проблема Православне Цркве од великог значаја; јер сами Православни, захваљујући приликама у којима живе, нису у стању да виде или осете као свој проблем, што један Њен нов члан, који јој приступа из једног другог поднебља, далеко јасније види. Посебан значај ове историје био би у томе што се у њој истичу, или одабирају, оне чињенице из прошлости од толико општег значаја, логике потребе, и за нас данас и све наше савремене проблеме. Колико, на пример, дискусије или диспути који се провлаче кроз Цркву вековима и данас имају исти горући значај, нарочито када су у питању екуменске дискусије и учење Цркве о основним истинама Откривења.

Од значаја су, на пример, запажања у односу између Цркве и Државе у првој хришћанској држави Византији. Ту није владао „дезаропапизам“ како се уобичајено мисли. О. Колист напротив истиче да су овде Црква и Држава тесно били везани, али ниједна страна није била подчињена другој; епископи су учили вери и њу тумачили а император је био само заштитник вере, који се није мешао у црквене послове; уколико је и било покушаја са његове стране преставници Цркве су знали да покажу да они имају „своју вољу“. Исто тако, вредно је засдржати се на запажањима О. Колиса о вредности првих напора прве хришћанске државе, Византије, да оствари у свом друштву највише идеале Царства Небеског; у чему није успела, али, ова Држава и поред свих својих озбиљних недостатака, живела је са једном великом визијом „да установи овде на земљи живу икону Божије владавине која је на небу“. Ми лако закључујемо онда и из ове историје како су и колико данашњи наши највиши идеали у социјалном организовању друштва сложени у овом првом хришћанском друштву.

Тако да и остали низ драгоцених чињеница из историје Цркве се овде истичу имају увек директан однос и најинтимнији утицај на садашње проблеме било друштва као целине или уједињења Цркве, лечења последица „велике цлизме“. О Колист нам, такође, скреће пажњу, кроз напор што објективнијег излагања великог распећа који настаје у Цркви, да је у „четвртном веку у Европи постојала само једна цивилизација, а у тринаестом да у Европи већ постоје две цивилизације“, у доба Карла Великог расцеп ове једне цивилизације је јасан:

Западна Црква постаје централизована до степена непознатог и у једној од четири патријаршије на Истоку. На Западу „монархија“, на Истоку „колегијум“.

Исто тако вредне су пажње чињенице које нам О. Колист износи у погледу утицаја источне, православне теологије на западу и после Расцепа, 1054. год.; на пример, св. Максим Исповедник средио је и дао коментар

да дело Дионисија, тај рад Тома Аквински цигира у својој *Сума Теологија* 1760 пута, а опет други један хроничар каже да је по свом утицају ово дело „јурило Енглеском као дивљи јелен“. Напазимо овде на низ сличних чињеница које су заиста од посебне важности за разумевање нашег садашњег интелектуалног живота. Исто тако када је реч о покрштавању Слобена запажање да су „имали посебну привилегију да од почетка свога покрштавања слушају реч Јеванђеља на свом матерњем језику“ несумњиво да има свој значај и данас у дискусијама о језику и Цркви, о односу речи и мисли, вере и логике, а посебно цитат који О. Калист наводи из записа руског митрополита Хилариона (1051—1053) како се „религија благодати раширила по целој земљи и како је најзад стигла и до Руског народа... по благодети Божијој да га спасе и *поведе разуму*“, што на свој начин има свој модеран или савремен смисао у значају хришћанства у развоју светске цивилизације. Или, од истог је значаја и историјаска чињеница која се овде истиче да Православна Црква у Турском ропству никада није „изгубила своју душу“ и да је то била „Свега Литургија која је одржала Православље живим у тим мрачним данима“ Вредни су и подаци о притиску Арапа на Православље, повлачење пред њима, а посебно подаци о сукобу са савременим „милитаристичким атеизмом“.

Ово је несумњиво прва историја Православне Цркве која обухвата све податке о Њој сву Њену историју у целини, до данас; са посебним освртом на стање у Руској православној цркви, на Њен снажан отпор упркос свет страдања и снажне атеистичке пропаганде. А подаци о Православној Цркви у „дијаспори“ о Њеном ширењу изван земаља које су биле до последњих револуција познате као „православне земље“ такође указују на једну потпуно нову чињеницу у погледу живота наше Цркве. Ако је на извесним странама света или земаљама доста изгубила на многим другим странама света она се са доста реализма све више открива свету у целини. О. Калист такође опомиње да није истина да Православна Црква не показује много интересовања за мисионарски рад. Византијски мисионарски жар посебно је Русија прихватила. О томе сведочи присуство Православне Цркве међу неким азијским народима, а нарочито у Кини, Јапану, у Аљасци. И поред тога што су то доста мале групе хришћана, али њихово присуство је од значаја у овим земаљама и данас. То су мале али добро организоване цркве које имају своје епископе и свештенике. Значајан је рад савремене Грчке Цркве у јужним земаљама Африке, при чему се истиче и Александријска Патријаршија. Исто тако уколико смо некад говорили о „источном православљу“, данас можемо да говоримо и о „западном“. Међутим, од посебног је значаја виталност Православне Цркве у САД; овде се већ и поставља проблем формирања „Аутокефалне Америчке Православне Цркве“ Међутим, није потребно да се подвуче од коликог је значаја за савремено хришћанство присуства чланова Православне Цркве широм света; то нису само расељена лица већ један број и самих домородаца, свуда, у Шведској, Данској, Немачкој, Француској, Шпанији Италији, Холандији, Белгији, Швајцарској, Јужној Америци, Аустралији, итд. пришао је по свом слободном избору и студији Православној Цркви. Нарочито је активна Холандска Православна Мисионарска Црква. О свему томе нам даје податке о Калист, а и он лично припада овим који сада све више престављају присуство Православља у свету изван досадашњих тз. источних православних земаља“. За све њих, као и све будуће чланове наше Цркве. о. Калист је написао обухватну историју, али и за све нас, јер нам њена садржина, маколико била само историја живота, рада и учења наше Цркве, јесте и нешто више — у њој су дате и добре примедбе Православној Цркви, нарочито оним њеним члановима који су се нашли разбацани по свету као „расељена лица“, и који, из извесних разумљивих разлога, показују све већу склоност да живе у изолованости; посебна је сметња развоју Православља веома „кратковиди национализам“; али, ипак, то се савлађује и „православни богослови, под утицајем западног образовања, понсво откривају виталне елементе у свом богословском наслеђу“. Али, о. Калист нам каже такође да Православац уколико је искрен према себи не сме бити самозадовољан са садашњим стањем у својој Цркви; али упркос многобројних проблема и недостатака који се изражавају, Православље може бити окренути према будућности са поуздањем и надом“. Нарочито велику улогу о. Калист види Православне Цркве у савременом Екуменском покрету:

Данас на Западу постоји велики број оних, било на католичкој или протестанској страни, који покушавају да се ослободе од „кристализације 16 века“, и који желе да оду иза Реформације и Срднега ве-

ка". Православље баш у овоме може да пружи помоћ. Православље стоји изван круга идеја у који су западни хришћани ушли у току прошлих осам векова; Православље није проšlo кроз „схоластичку револуцију, Реформацију и Kontra-реформацију, већ живи у традицији светских отаца који се толико много желе сада на Западу да поново открију. У овом је екуменска улога Православља: да стави под преиспитивање усвојене формуле Латинског запада, средњег века и Реформације.

Али нараћно има много тога што Православље може и треба да научи од своје млађе браће, нарочито када су у питању библијске и патристичке критичке студије, тачност библијских и светоотачких текстова; а док „Православље може да врати западне хришћане обнови унутрашњег разумевања Предања, помажући им да се обраћају светим оцима као живој реалности”.

Несумњиво да је ово једно снажно сведочење, један велики снажан корак Православне цркве ка својој јачој присутности у свету, што добија и своје пуно реалистично оправдање

Али у свему у овој студији ми можемо да видимо још једну, и чиними се далеко важнију ствар, једно далеко снажније сведочење које долази из ове студије, као из стања ума једног Православца, који и није сам свестан свога сведочења. То је она половина ове историје у којој се излаже учење Православне Цркве. То је Њен катихизис и догматика; то је логика учења Цркве о оним основним истинама које су нам неопходне у њиховој логици ради пуноће живота, његовог разумевања и одговарајућег усвајања.

Јер ако нам о. Калист каже да када верујемо, а што и чинимо, да је „православна вера истинита католичка вера, тада се не можемо одсећи од неправославне већине око нас, већ нам је дужност да им кажемо у чему је суштина Православља. Морамо сведочити пред светом. Синод једне Православне цркве на Западу издао је посланицу у којој се каже „да су православни расељени по свету, по Божијем промислу, да објаве свим народима истиниту православну веру и припреме свет за Други долазак Христов”.

Као *Православац* о. Калист је савим лепо осетио да снага Православне Цркве лежи у Њеном учењу, у истинама Њених догмата, у логици и рационалности тога учења, и његовој дијалектици, јер се у Православној Цркви на једној страни истиче да она просвећује људе „светлошћу разума” да их води разуму, а с друге стране да је тај разум човека веома недовољан да схвати и разуме тајну живота, тајну творачке моћи Божије, што остаје недоступно човеку, али опет он није остављен у мраку непросвећености, дато му је онолико светлости колико може да понесе и колико му је довољно да није у очајању незнања, у мраку непросвећености. То може сваки читалац веома лако да закључи из студије ове историје Православне цркве и веома лако да осети у чему је „слика природе Православне Цркве”, шта Она сведочи и због чега је потребна савременом човеку. Онако како су изложене истине наше Цркве у овој малој догматици, можемо и тако да кажемо, лако видимо и то колико је проблематика православне догматике у исто време и савремена проблематика нашег интелектуалног живота, што се манифестује и у данашњој филозофији, литератури, уметности, као, што је и најважније, у проблематици борбе за мир и организације савременог света на бази „колегиума”, саборности, тражења одговарајуће законитости која не би уништавала човекову слободу, али у исто време да не би била ни индивидуалистичка са својим анархистичким претњама. Ова студија је тако и написана да се скоро не приметно, неангажовано, толико намеће као саветодавно искуство низу проблема које данас упорно желимо да решимо, а на првом месту у руковођењу човека у формирању његовог интелектуалног и моралног живота. Пример улоге Цркве као искуства у том погледу је веома значајан, и то се снажно намеће као пример за наш савремен живот.

Када је Филип запито Етиопалнина, осврће се на то о Калист, да ли разуме што чита у књизи пророка Исаје, а овај као што знамо одговара му: „Како бих могао ако ме ко не упути” (Д. А. 8:30—31), јесте нешто што нам је остало као пример који се увек практикује у Православној Цркви; то је потреба руководства Цркве у разумевању Откривења, јер је Црква непогрешива у свом саборном карактеру. Отуда, можемо да кажемо, и долази нам снага логике у учењу Цркве. То напомињемо поводом ове историје која је предата светској јавности као један заиста добар приручник најосновнијих објашњења шта је Православље.

Намеће нам се овде онда питање разумевања оданости православних својој Цркви. Као што смо напоменули, то можемо да разумемо и у светлости савремених дискусија у логици о основном или базичном веровању, а што значи на питању сазнања које има карактер необореног оправдано истинитог веровања" којем нису потребна друга тврђења или поставке да би се у њему оправдало веровање као сазнање. Али како нам логичари К. Лехре и Т. Паксон кажу, ако знамо да постоје тврђења која оправдавају истинитост нашег веровања, извесни други аргументи, онда наше веровање није „базично или основно“, јер значи могу постојати и аргументи који обарају оправданост нашег веровања"; али, каже се „само могу“. Док наше „основно сазнање јесте потпуно оправдано истинито веровање“, а, према тој логици, оно сазнање које није основано, тј. не-базично, сазнање које се усваја као такво, јесте оно за које можемо да кажемо да је „непоражено оправдано истинито веровање“. То су питања вере и сазнања. Намећу нам се на свој начин када имамо испред себе такву једну историју као што је историја Православне Цркве.

Можемо онда да се вратимо овој о. Калиста студији Православне Цркве као једном аргументу који оправдава Њену истиниту веру, са свим оним чињеницима, догађајима и ставовима из Њеног живота и рада, као и учења. То је једна Целина која сама себе оправдава, као ток, као историја; али како ипак постоје аргументи који је оправдавају, и који се приказују светској јавности и кроз ову студију историје, то је онда наше сазнање о Њој прво такве природе за које можемо да кажемо да је оно „не-базично“, које није основно, јер, из историје видимо да је само „непоражено оправдано истинито веровање“, а што је само још пут „потпуном оправданом истинитом веровању“ које се у логици, као што смо се осврнули на то, назива и „основним или базичном сазнањем“, којем даље нису потребни аргументи. А то је оно што преовлађује у ПРАВОСЛАВЉУ; то видимо и из ове историје о. Калиста, суштинску НЕПОСРЕДНОСТ ПРАВОСЛАВЉА; једно основно веровање којем нису потребни аргументи, када се стварно ради о коначном његовом разумевању, са којим се не може експериментисати, јер непосредност нема своју експлицитност за уобичајену логику; не може се логицизирати, а да при томе не изгуби своју природу, већ га само можемо оставити да живи у чистоти свога срца, које има поверење, кроз ту своју непосредност, у Цркву која је и изнад њега; при чему се признаје човекова несавршеност и ограниченост његовог ума. А то је опет упућивање разуму, сазнању његових могућности. Једно признање од којег коначно и зависи разумевање, коначно разумевање, живота.

Уз приказ ове пионирске студије историје наше Цркве за светску јавност додајемо ове примедбе, јер се унутрашње у овој студији, као и у низу других осврта на Православље, све више откривају. Увек скривено на свој начин леже у Православљу, али и на свој посебан начин увек и долазе до израза и могу се видети, као и на пример што је случај и са овом студијом.

Надамо се да ће о. Калиста као и низ других који су тако добро осетили вредност Православља, и прицили му, у свом даљем непосредном животу у њему осетити све дубље његову вредност, све више отворити га свету, као што су то већ и учинили, са једним великим кораком напред за све боље упознавање савременог света са Православном Црквом, за коју је и с правом речено да је „Мајка народа“. Кренуло се и са овом књигом о. Калиста. Јер ако се за нашу цивилизацију каже да је „најсамосвеснија“ за разлику од свих других започетих, или покушаних, онда несумњиво да је лако распознати и из ове историје о. Калиста да на почетку или у основама те „најсамосвесније“ цивилизације лежи рад учења и залагања отаца и учитеља Цркве; која се коначно формира на васеленским саборима, чије су одлуке, можемо слободно да кажемо, од исте оне важности као и рад математичара и физичара, или лингвиста, који верују да се сав рад Природе ипак може да своди на основне математичке, физичке или лингвистичке законе; као што су у Цркви своди духовна реалност на догме. Може се ићи даље али ипак постоји основна законитост, оправдана, непоражена, која нам даје могућност даљег усавршавања, а која се не може занемарити а да се не прекине напредак. Коначно то постаје основно сазнање, сазнање апсолутних истина.

У овој студији историје Православне Цркве, која је често писана и „споља“, ако тако може да се каже, ипак у целини самим чињеницама које су у њој изложене сведочи о неопходности логике њеног система веровања у логици историје. Рационално поверење да може да се верује. То је суштина историје Православне Цркве; да вера служи најхуманијим потребама, да учествује у логици одржавања живота.